

można go odnieść do Chrystusa. Czyni to św. Augustyn, który rozpoczyna swój komentarz do psalmu 1 tymi słowy: *Beatus vir, qui non abiit in consilio impiorum: de Domino nostro Jesu Christo, hoc est: homine Dominico, accipiendum est* ⁴⁾.

Kraków

Ks. ALEKSY KLAWEK

S Y R I A

w czasach przedhellenistycznych

1.

Aż do wybuchu pierwszej wojny światowej, Syria była politycznie składową częścią państwa tureckiego. Po przegranej wojnie, na konferencji w San Remo w roku 1920, Turcja musiała się zrzec zwierzchnictwa nad tą ziemią; władzę nad Syrią w formie mandatu otrzymała Francja ¹⁾. Niezadowolenie z nowego porządku, który poświęcał Syrię na mniejsze terytoria, doprowadziło zamieszkałe tam plemiona w roku 1925 do wielkiego powstania. Dopiero nowa wojna światowa stworzyła jednolitą republikę syryjską, która graniczy na północ z państwem nowotureckim, na wschód i częściowo na południe z Irakiem; granicę południową tworzą Jordania i Palestyna, zaś zachodnią Morze Śródziemne. Dzisiejsza Republika syryjska obejmuje nie tylko właściwą dawniejszą północną Syrię, ale i części górnej i średniej Mezopotamii, przez którą płynie rzeka Eufkrat.

Pod względem archeologicznym Syria północna była aż do wybuchu pierwszej wojny światowej w stosunku do innych ziem starożytnego Wschodu niedostatecznie zbadana ²⁾. Sprawa uległa zmianie po objęciu mandatu przez Francję. Cały szereg ruin zdołano już zbadać, mniej lub więcej dokładnie, niektóre z nich można

⁴⁾ Migne, *Patr. Lat.* 36, c. 69. — Także *Liber pontificalis* wspomina psalm w modlitwie przy święceniach kapłańskich: *ut in lege tua die ac nocte meditant es quod legerint, credant, quod crediderint, doceant, quod docuerint, imitentur.*

¹⁾ Hans Kohn, *Nationalismus und Imperialismus im Vorderen Orient*, 1931, str. 245.

²⁾ Peter Thomsen, *Die neueren Forschungen in Palästina-Syrien 1925*, str. 13 nn.

już było zidentyfikować z starożytnymi osadami, wymienionymi w dokumentach już dawniej skądinąd nam znanych. Co do wieku sięgają one częściowo najstarszej epoki dotąd znanej czyli epoki kamienia. Z nowszych badań archeologicznych, które wzbudziły wielkie zainteresowanie świata naukowego, poświęcimy w niniejszym artykule szczególną uwagę pracom nad przeszłością miast Ugariti Mari.

Ugarit, czyli dzisiejsze Ras Szamra, leży nad wybrzeżem śródziemnomorskim w północnej Syrii, pomiędzy dawniejszą Antiochią i Laodiceą, prawie naprzeciw wyspy Cypr. Na północ od Ras Szamra wznosi się góra Kasius 1770 m wysoka, dzisiaj Dźbel el Akra zwana, gdzie natrafiono na ogromny nasyp ziemi, 8 m wysoki, o średnicy 55 m, pochodzący prawdopodobnie z składanych w starożytności w tym miejscu ofiar na rzecz czczonych tam bóstw³⁾.

Pierwszych systematycznych prac archeologicznych w Ras Szamra dokonali w r. 1929 Claude F. A. Schaeffer i Georges Chenet z misji francuskiej. Badania objęły dwie grupy ruin; jedną w pobliżu portu naturalnego, zwanego Minet el-Beida, zaś drugą w odległym jaki kilometr na wschód pagórku zwanym Ras Szamra. Miasto to pod nazwą Ugarit wspominają dokumenty znane już dawniej, jak korespondencja z El-Amarna w Egipcie, tabliczki z archiwum w Boghazkői w Azji Mn., poemat egipski Pentaura⁴⁾.

Minet el-Beida to dzielnica zamieszkiwana dawniej przez marynarzy, rybaków, kupców, przeważnie przez obcych. Osada sięga XV wieku przed Chr., starszej tu nie znaleziono. Rozwój tej dzielnicy przypada na czas silnej imigracji z Cypru i innych wysp objętych kulturą mikeńską. Tu znajdowały się warsztaty dla wyrabiania farby purpurowej, na co wskazują masy stłuczonych ślimaków (*murex*)⁵⁾.

Osada zwana później Ugarit, dzis. Ras Szamra, wznosiła się na małym pagórku, obok którego przepływa teraz strumyk Nahr el Fidd. Wał i mury, na które natrafiono u stóp pagórka od strony północnej, miały prawdopodobnie służyć dla ochrony przeciw wylewom pobliskiej wody⁶⁾. Ponieważ nie znaleziono tu żadnych bu-

³⁾ Syria 1938, t. 19, str. 325.

⁴⁾ Ch. Virolleaud, La légende phénicienne de Danel 1936, str. 45 nn.

⁵⁾ Syria 1935, t. 16, str. 168.

⁶⁾ Syria 1934, t. 15, str. 108.

dowli, przypuszczać można, że u stóp wału rozciągały się kiedyś ogrody miasta po obydwóch brzegach rzeki 7).

Schaeffer rozpoznał w ruinach Ras Szamra pięć warstw czyli cywilizacji następujących z rzędu po sobie. Najniżej położoną, bo przylegającą do skały naturalnej, licząc od góry powierzchni w dół, 18 m głęboką, nazwał V. warstwą. Narzędzia w niej znalezione są z kamienia lub kości; nie ma śladu ceramiki, brak metali. Dopiero między 16 a 17 m natrafiono na ułamki ceramiki nie malowanej, lecz zdobionej wcięciami, wypełnionymi białą materią. Wiek V. warstwy liczebnie nie da się określić 8).

Wyżej od poprzedniej warstwy, na głębokości 16—12 m czyli 4 m grubości, odkrył Schaeffer tzw. IV. warstwę, która odpowiada epoce zwanej chalkolithicum, to znaczy epoce miedzi, w której jeszcze posługiwano się narzędziami z kamienia i kości. Znalezione tu skorupki pięknej ceramiki wielobarwnej, jaką spotyka się i w innych osadach jak Tell Halaf, Karkemisz itd. Według obliczeń warstwa ta sięga końca 5. tysiąclecia.

W wyższej od niej warstwie mieści się tzw. III. warstwa, którą oblicza się na 4. i 3. tysiąclecie. Znika ceramika wielobarwna. W połowie 3. tysiąclecia pojawia się ceramika kanaanejska, tak nazwana, ponieważ wykopaliska w Palestynie wykazały podobną z końcem 3. tysiąclecia 9).

Z epoki tzw. średniego bronzu pochodzi warstwa druga; wtedy powstały odnalezione świątynie Dagona i Baala. Miasto Ugarit utrzymuje wówczas dalekie stosunki z Egiptem (średnie państwo), Kretą i Mezopotamią (Mari nad rzeką Eufrat).

Wspaniale rozwijało się Ugarit i port jego w 15./14. wieku przed Chr. Datę tej najmłodszej warstwy I. potwierdza synchronizm hetyckiego króla Szuppiluliumasz i Npmd, króla m. Ugarit; również alabastrowa waza z kartuszą Ramsesa II., faraona z czasów nowego państwa. Charakterystyczne dla tej epoki są groby odnalezione w fundamentach, które są pochodzenia mikeńskiego. Literatura przeważnie w języku semickim oraz sztuka objawiająca się w zachowanych jeszcze zabytkach w złocie nadają tej epoce specjalne piętno 10).

7) Syria 1937, t. 18, str. 126.

8) Syria 1936, t. 17, str. 136.

9) Syria 1935, t. 16, str. 167.

10) Syria 1936, t. 16, str. 146; 1939, t. 20, str. 375 nn.

Miasto Ugarit uległo zniszczeniu częściowo przez ogień, ale też z powodu trzęsienia ziemi. Wschodni basen Morza Śródziemnego z jego wybrzeżami i wyspami należy do tych części ziemi, w której najczęściej tak ląd jak i głąb morza podlegają trzęsieniom. Stwierdzono to przy wykopaliskach w Knosos na Krecie jak i w Hisarlik¹¹⁾. Mimo spustoszenia, jakiemu uległo Ugarit z końcem epoki mikeńskiej, było ono jeszcze zamieszkane aż do epoki hellenizmu, o czym świadczy skarb odnaleziony w kształcie wazy zawierającej greckie monety srebrne z 6. wieku przed Chr. Z tych czasów pochodzi też grecka nazwa »*Leukos limên*«, w arabskim »*minet el-beida*«, tj. biały port¹²⁾.

Przy drodze z Ugarit na wschód do Babilonii leży nad średnim biegiem rzeki Eufrat pagórek zwany Tell Hariri. W sierpniu 1933 r. natrafili beduini, poszukujący miejsca dla pochowania trupa, na figurę z napisem klinowym, co spowodowało podjęcie prac archeologicznych. Na czele komisji archeologów francuskich stanął André Parrot. Okazało się, że pogrzebane tu było miasto Mari. Prawdopodobnie bierze ono swoją nazwę od boga Mer, czczonego od dawna u Sumerów jako boga wiatrów i burz, pokrewnego z zachodnio-semickim bogiem Hadad, Adad. Kodeks babilońskiego króla Hammurabiego wspomina to miasto pod nazwą Me-ra. Jeszcze w pierwszym wieku po Chr. figuruje ono jako Merran; Mari jest więc inną odmianą tej nazwy¹³⁾.

Miasto Mari, jak szereg innych (Tirqa, Hana, Dura-Europos, Tutul, Rapiku), położone było po prawej stronie rzeki Eufrat ze względu na to, że Eufrat stale przesuwiał swoje koryto na wschód i zagrażał osadom, położonym po lewej stronie; tak np. znikło starożytne miasto Hindani. Mari miało idealne położenie na głównej trasie prowadzącej wzdłuż rzeki Eufrat aż do zatoki perskiej, na zachód zaś ku portom nad Morzem Śródziemnym i łączyło w ten sposób świat Sumerów z światem egejskim¹⁴⁾.

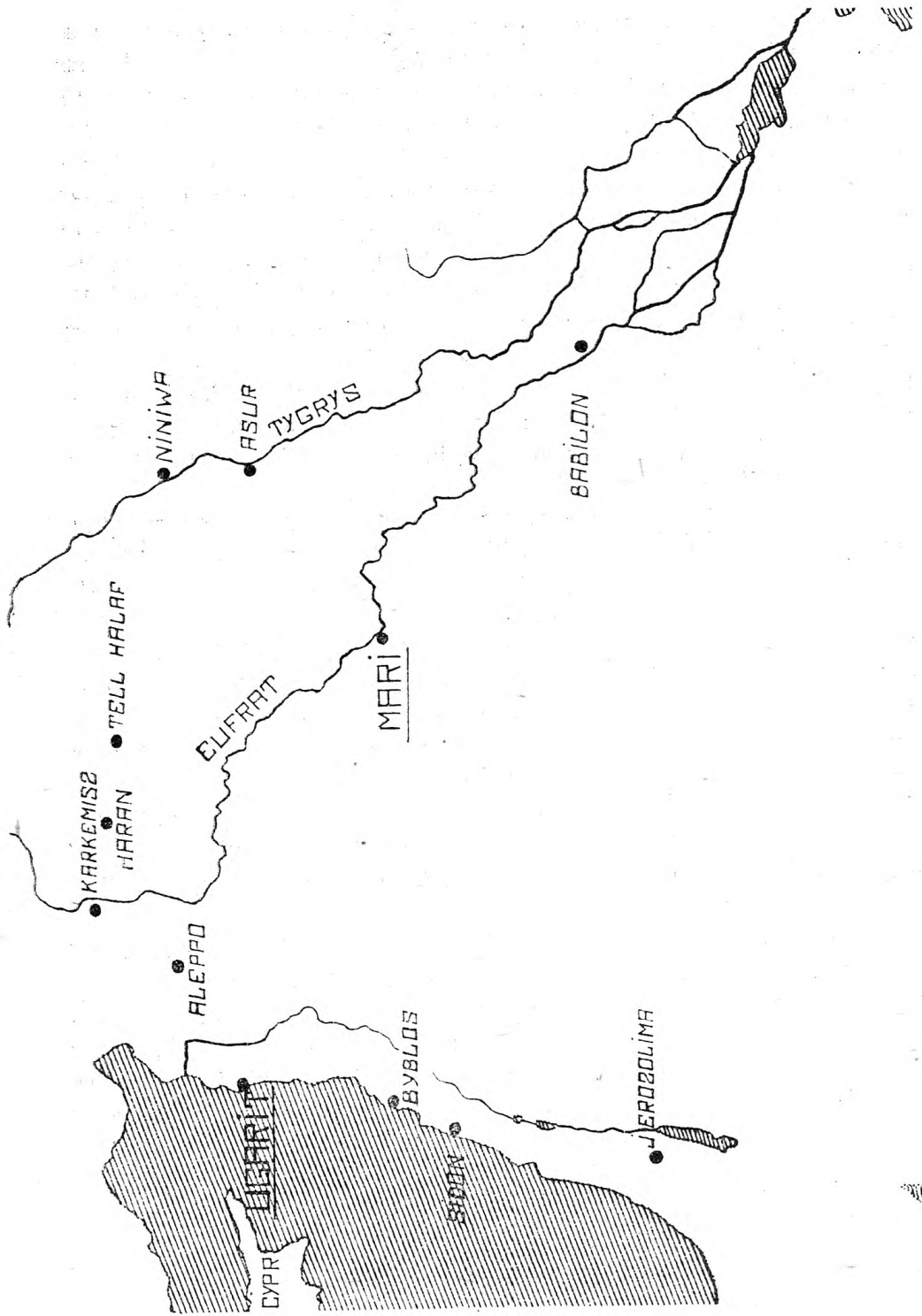
Najwyższy punkt ruin przed rozpoczęciem prac archeologicznych wznosił się 14,55 m ponad równiną; w tym najwyższym miejscu stała obok świątyni tzw. ziggurat. wieża na podobieństwo znanych nam z Babilonii. Podczas badań tejże ziggurat jak i świątyń odkry-

¹¹⁾ Syria 1937, t. 18, str. 138 nn.

¹²⁾ Syria 1935, t. 16, str. 154; 1937, t. 18, str. 153.

¹³⁾ Syria 1940, t. 20, str. 157 n.

¹⁴⁾ A. Parrot, Mari 1936, str. 31 n.

tych w Mari stwierdzono konstrukcje sięgające starszych epok, czasów wielkiego Sargona z dynastii Akkad (3. tysiąclecie). Miasto zburzone zostało przez wojska babilońskiego króla Hammurabiego¹⁵⁾.

W pobliżu Tell Hariri, idąc w górę rzeki Eufrat, odkryto w dzisiejszym Salihije starożytne miasto Dura Europos, słynne z swych malowideł, którymi przyozdobione były ściany synagogi pochodzącej z czasów hellenizmu, przedstawiających sceny biblijne z St. Testamentu. Wśród ruin odnaleziono i świątynię starszą pogańską, poświęconą bogini Atargitis; znalazł się tu fragment tabliczki z pismem klinowym, na której odczytano nazwę *Da-ma-ra*, wymawianą *Da-wa-ra*, *Da-u-ra*, przekształconą później na *Dura*. Dokument pochodzi z królestwa Hana, którego władcą był Hammurabi, panujący w epoce znanego już nam babilońskiego króla Hammurabiego. Stolicą królestwa Hana było Tirqa, dziś. Tell Aszara, 12 km na północ od Dura¹⁶⁾.

Tam gdzie w górnym biegu rzeka Eufrat skręca ku północy, wznosiło się nad lewym brzegiem Til-Barsib ukryte w dzisiejszym Tell Ahmar. Na monolicie asyryjskiego króla Salmanasara III. (9. wiek przed Chr.) brzmi ta nazwa Til-Bur-si-ib; Gudea (3. tysiąclecie) wspomina w swoich napisach »górze Barsib«. Dla Asyrii stanowiło Til-Barsib bramę do ziem położonych nad Morzem Śródziemnym, jak długo nie posiadała jeszcze miasta Karkemisz nad rzeką Eufrat. Dziś przewozi się tu na promach karawany z Aleppo do Urfa. Prócz steli z rzeźbą przedstawiającą Abdimilkutti, króla miasta Sidon, korzącego się przed asyryjskim królem Asarhaddonem, podobnej do tej z Sendżirli, odnaleziono tu pałac asyryjski z malowidłami, przedstawiającymi m. in. audiencję u króla Tiglatpilesara III. (8 wiek)¹⁷⁾.

Z innych jeszcze ważnych osad, odkrytych na terenie dzisiejszej republiki syryjskiej, zasługuje na uwzględnienie starożytne miasto *Byblos*, znajdujące się 200 km na południe od Ras Szamra, położone również nad morzem Śródziemnym. Nazwa »Byblos« jest przekształcona przez Greków z pierwotnego Gubal wzgl. Gubla, biblijne Gebal, egipskie Kbn (tak pisano aż do czasów XI. dynastii) wzgl. Kpn (od XII. dynastii), dzisiejsze Dżbeil, tj. mała góra¹⁸⁾.

¹⁵⁾ Syria 1939, t. 20, str. 4; 1940, t. 21, str. 3, 16, 28.

¹⁶⁾ Revue d'Assyriologie 1937, t. 34, str. 183 nn.

¹⁷⁾ Syria 1929, t. 10, str. 185 nn.

¹⁸⁾ Revue Biblique 1931, t. 40, str. 278 nn.

Pisarze starożytni, jak Filon z Byblos i Lucian w dziele »de dea Syria«, twierdzili na podstawie tradycji zachowanej u kapłanów, że Byblos i jego świątynie sięgają czasów »herosów«. Jednak badania archeologiczne przeprowadzone tu w latach 1860/1 przez Ernesta Renana (Mission de Phénicie — Paryż 1864) wykazały zabytki przeważnie z epoki hellenizmu i czasów rzymskich, bardzo mało z egipskiej przeszłości miasta. Dopiero badania nowszych archeologów i egiptologów jak Montet (Byblos et l’Egypte 1928—1931) i M. Dunand (Fouilles de Byblos I 1926—1932) dały lepsze wyniki. Dunand dotarł aż do epoki kamienia, w której znalazł ceramikę i najstarsze groby. Na akropolu odkryto świątynię, zachowaną w fundamentach z czasów XII. dynastii egipskiej; znalezione tu inskrypcje faraonów prowadzą nas nawet do czasów faraonów IV.—VI. dynastii (Cheops, Menkaure) a nawet do II. dynastii. Mury otaczające dawniejsze miasto, technika w obrabianiu kamienia, różne wyroby brązowe świadczą o postępach ówczesnej kultury. Niżej na północ od świątyni, położona była nekropolia królów miasta. Do ważniejszych zdobyczy archeologicznych należy sarkofag króla Achirama, pochodzący przypuszczalnie z 13. wieku przed Chr.¹⁹⁾.

Nad rzeką Orontes w północnej Syrii odkryto w Miszryfe starożytne miasto Qatna. Dokumenty pisane w piśmie klinowym i języku akkadyjskim, mianowicie zachowane spisy inwentarza świątyni poświęconej bogini Ninegal, pouczają, jakie skarby mieściły się kiedyś w tej świątyni. Budowa jej sięga czasów III. dynastii Ur ok. 2200 przed Chr., zaś zniszczenie świątyni i pałacu dokonane zostało przez Szubbiluliuma, króla Hetytów, ok. 1375 przed Chr. Znamienne są dzbany z szkieletami dzieci (od dwóch miesięcy do 3 lat), złożone kiedyś pod podłogą świątyni Ninegal²⁰⁾.

Na północ od Ras Szamra w pobliżu Antiochii, odkrył L. Wolley w r. 1937 w dzisiejszym Tell Atszana miasto Alalach, stolicę państewka Mukisz. Wśród ruin świątyni znalazła się statua króla Idrimi (15. wzgl. 14. wiek przed Chr.), której wartość polega w umieszczonej na niej inskrypcji, o czym później jeszcze będzie mowa²¹⁾.

W poszukiwaniu starożytnego miasta Simyra dokonała w r. 1938

¹⁹⁾ Revue Bibl. 1950, t. 57, str. 583 nn. — Syria 1940, t. 21, str. 338 nn.

²⁰⁾ Syria 1930, t. 11, str. 157.

²¹⁾ Revue Bibl. 1950, t. 57, str. 474 nn.

ekspedycja wschodniego Instytutu uniwersytetu w Chicago odkryć dwóch starożytnych osad nad wybrzeżem śródziemnomorskim w północnej Syrii, jednak bez pewności, czy lub która z nich mieści w swoich gruzach poszukiwane miasto. Jedna z ruin to Tabbat al-Hammam w pobliżu Mantar, druga to Tell Simiriyan ok. 4 km na wschód od Mantar a około 45 km na północ od syryjskiego Tripolis. Pierwsza zawiera warstwy z epoki bizantyńskiej, hellenistycznej, rzymskiej, żelaznej, brązu i chalkolithicum; w drugiej natomiast zdołano dojść tylko do wczesnego brązu. Simyra musiała leżeć nad morzem, ale podobnie jak Ras Szamra mogła być nieco oddalona od morza; pod tym względem odpowiadałby najlepiej Tell Simiriyan ²²⁾).

Już w górnej Mezopotamii nad granicą syryjsko-turecką, ale na terytorium dzisiejszej Syrii leży Tell Halaf, który kryje w sobie ruiny nieznanego miasta starożytnego. Ruiny wznoszą się 26 m ponad wodami rzeki Chabur, lewego dopływu rzeki Eufrat. Tu nad Chabur, jak wiadomo z II Reg. 17,6, deportował Sargon, król asyryjski, Izraelitów. Okolice jest bardzo urodzajna dzięki licznym źródłom i dzięki wulkanicznemu charakterowi ziemi. Ruiny należą prawdopodobnie do byłej stolicy asyryjskiej prowincji Guzana, którą to nazwę stwierdzono na tabliczce z pismem klinowym, pochodzącej z 8. wieku przed Chr. Oppenheim, który już przed pierwszą wojną światową jak i po jej zakończeniu przeprowadzał tu na własny koszt wykopaliska, odkrył tutaj pałace i świątynię w górnych warstwach, pochodzących z 12. wieku przed Chr. W niższych położonych warstwach znalazł ceramikę kolorową, gliniane naczynia z narzędziami kamiennymi, mniejszą ilość miedzi i brązu. Płyty kamienne z rzeźbami przedstawiającymi walki zwierząt oraz postacie o charakterze ludzko-zwierzęcym noszą napisy klinowe władcy Kapara; napis sam może pochodzić z 12. wieku, natomiast płyty kamienne mogą być starszego pochodzenia. Brak innych dokumentów utrudnia datowanie tych ciekawych zabytków. Miasto zostało prawdopodobnie zniszczone przez Hetytów; zaś po upadku państwa Mitanni około 1300 r. osiedlają się tu Aramejczycy, których przedstawicielem jest wspomniany Kapara ²³⁾).

Odkrycia dokonane przede wszystkim w Ras Szamra-Ugarit

²²⁾ Syria 1940, t. 21, str. 183 nn.

²³⁾ v. Oppenheim, Der Tell Halaf 1931. — A. Götze, Hethiter, Churriter u. Assyrer 1936, str. 87 nn.

i Tell Hariri-Mari mają wielkie znaczenie dla ustalenia chronologii niektórych epok starożytnego Wschodu. Dotychczasowe daty muszą ulec poważnym zmianom. Stwierdzono, że zabytki odkryte w Ras Szamra, które przydzielono epoce babilońskiego króla Hammurabiego, znajdowały się w warstwie młodszej od tej, która dostarczyła pomników z czasów egipskich władców Senusrita II (1895—1877) i Amenemheta III (1837—1789). Kiedy dawniej uważano panowanie Hammurabiego za wcześniejsze od egipskiej XII dynastii, to nowsze badania zmuszają naukę do przesunięcia daty panowania babilońskiego władcy na późniejszy okres. Również badania tekstów odnalezionych w Mari pouczyły archeologów, że asyryjski król Szamszi-Adad I. objął władzę nad Asyrią przed babilońskim królem Hammurabim. Szamszi-Adad panował bowiem równocześnie z Jahdunlim, królem m. Mari, zaś syn króla Szamszi-Adad, Jasmah-Adad, panował przez pewien czas w Mari po śmierci Jahdunlim'a, a syn tegoż, Zimrilim, objąwszy władzę w Mari, był sprzymierzeńcem a później wrogiem króla Hammurabiego. Dalszym ważnym dokumentem dla chronologii okazał się synchronistyczny spis królów babilońskich i asyryjskich z Korsabad; jest to duplikat listy znanej już z Aszur, tylko lepiej zachowany. Rezultat badań archeologicznych jest taki, że chronologię starożytnego Wschodu w starszych jego epokach trzeba zredukować o jakie ± 200 lat w stosunku do dotąd przyjętych dat. Tak więc trzeba czas dynastii Akkad, do której należy Wielki Sargon, zredukować na ok. 2450—2250 (dawniej ok. 2630). Dalej panowanie króla Szamszi-Adada na ok. 1750, Hammurabiego, króla babilońskiego na ok. 1728—1686; najazd Murszilisa, króla Hetytów, na Babilon trzeba przełożyć na czas ok. 1522 zamiast dawn. 1758²⁴⁾.

2.

Dokumenty odkryte na terenach dzisiejszej Syrii są dla nas również cennym źródłem dla poznania mieszkańców i ludów tych ziem w epoce przedhellenistycznej. W dzisiejszej Syrii przeważa element semicki. Imiona własne zachowane w dokumentach z el Amarna, Byblos, Ugarit, Qatna, Mari wykazują, że obok elementu semickiego zamieszkiwała te ziemie w 2. tysiącleciu także ludność

²⁴⁾ Revue Biblique 1946, t. 53, str. 328 nn. — Revue d'Assyriologie 1945, t. 46, str. 17 nn.

niesemickiego pochodzenia²⁵); jednak Semici stanowili rodzimy element wśród mieszkańców ówczesnej Syrii.

Wśród Semitów trzeba znowu odróżniać Semitów pochodzenia akkadyjskiego czyli wschodnio-semickiego i tych pochodzenia zachodnio-semickiego, zwanych Amorytami. Pierwszą wzmiankę o Amorytach czyli Semitach zachodnich mamy w dokumentach klinowych z 23. wieku przed Chr. Są oni jeszcze nomadami, przebywającymi w pustyni syryjsko-arabskiej, w okolicach Palmiry. Dążą oni do osiedlenia się w Mezopotamii. Tak np. osiedla się w południowej Babilonii, w Larsa, dynastia pochodzenia amoryckiego. Amoryci mają później swoich przedstawicieli w królach należących do tzw. I. dynastii babilońskiej, wśród których zasłynął w 18. wieku Hammurabi. Z królem Szamszi-Adad I. w 18. wieku przed Chr. opanowali Amoryci także państwo asyryjskie. Dokumenty z Mari potwierdzają, że władcy miast położonych nad średnim biegiem rzeki Eufrat byli Amorytami. Amorytami byli również władcy miasta Ugarit i Alalah, noszący imię Niqme-Had²⁶).

Głównym kryterium dla rozpoznania imion amoryckich różniących się od akkadyjskich, jest składnik w formie czasownika 3. osoby męskiej liczby pojedynczej, która brzmi *ja-* w odróżnieniu od akadyjskiego *i*, np. *Jaszma-dDagan* a *Iszme-dDagan*²⁷). Znamiennym jest, że Amoryta Szamszi-Adad I. objąwszy władzę nad Asyrią, nadał synowi swemu jako przewidzianemu następcy tronu imię tworzone na sposób akkadyjski, tj. *Iszme-dDagan*; natomiast drugiego syna swego, któremu powierzył rządy nad Mari, nazwał po amorycku, tj. *Jasmah-Adad*²⁸). Innym kryterium dla rozpoznania imion zachodnio-semickich jest składnik *ja-tar*, np. *Jatar-dNergal*; także biblijny *Abjatar* w historii o Saulu i Dawidzie (I Sam. 22, 20). Natomiast w języku akkadyjskim mamy *watar*, co znaczy »wybitny«²⁹). Już w dawno znanej korespondencji z El Amarna, która zawiera szereg listów pochodzących od książąt Syrii i Palestyny, zredagowanych w języku akkadyjskim, można stwierdzić pierwiastki zachodnio-semickiego języka³⁰).

²⁵) Der Alte Orient 1936, str. 10 nn.

²⁶) Revue Bibl. 1946, t. 53, str. 342 nn. — Zeitschr. d. deutsch. Palästina-vereins 1942, t. 65, str. 32. — Syria 1939, t. 20, str. 174 nn.

²⁷) Z. d. dt. Palästina-ver. 1942, str. 223 n.

²⁸) Revue d'Assyriologie 1937, t. 34, str. 137 nn.

²⁹) Syria 1934, t. 15, str. 141 n.

³⁰) F. Böhl, Die Sprache der Amarnabriefe, 1909, str. 64.

Zapatrywania niektórych orientalistów, jak Th. Bauera ³¹⁾ albo A. Alta ³²⁾, jakoby nazwa babilońska »Amurru« (stąd »amoryci«) będąc tylko geograficznym określeniem, tj. »zachodni«, a nie oznaczając ludności zamieszkałej w Syrii, nie była określeniem etnicznym, są mylnie. Hipotezę Bauer'a, według którego babilońskie *MAR.TU* = *Amurru* w 3. tysiącleciu szukać należy na wschód od Babilonii a nie na zachodzie, poddał dokładnej krytyce swego czasu już J. Lewy ³³⁾. Dziwnym też wydawałoby się, żeby autorzy biblijni przebywający na zachodzie, mówiąc o Amorytach (Emori), mieli posługiwać się tą nazwą, która by nie oznaczała nic więcej jak »ludzie zachodni«. Amurru oznaczające w języku akkadyjskim także »zachód«, przyjęło to znaczenie, ponieważ Amoryci zamieszkiwali ziemie zachodnie, tj. Syrię.

W odróżnieniu od nazwy »Amurru«, która obejmuje mieszkańców całej Syrii, oznacza określenie »*Kinahna*«, tj. Kanaan, pojawiające się w dokumentach od 15. wieku przed Chr., prawdopodobnie strefę nadbrzeżną Syrii; oznaczała więc zapewne Fenicję w szerszym znaczeniu ³⁴⁾.

Do rasy nie-semickiej, zamieszkałej w Syrii i ziemiach sąsiednich, zaliczamy przede wszystkim ludność zwaną w dokumentach Subartu albo *Hurri* (Huryci). Zajmowali oni z końcem 3. tysiąclecia góry otaczające Mezopotamię. Z biegiem czasu schodzą oni w doliny rzek Tigris i Eufrat jak i ich dopływów. Spotykamy ich w Chagar Bazar w górnym biegu rzeki Habur, w Alalah w północnej Syrii, w Mari nad średnim biegiem rzeki Eufrat, w Qatna, znani są zresztą i na ziemiach Palestyny ³⁵⁾. Asyriolog niemiecki, A. Ungnad ³⁶⁾ jest zdania, że kraina rozciągająca się nad wodami rzeki Habur i jej dopływów była głównym ośrodkiem Subartu wzgl. Hurytów oddawna tu już osiadłych; natomiast francuski uczone R. Dussaud ³⁷⁾ twierdzi, że Mezopotamia nie była centrum Subarów; nie można twierdzić, że od 3. tysiąclecia Subarowie stanowili ro-

³¹⁾ w dziele zatyt. „Die Ostkanaanäer“ 1926, str. 82 nn.

³²⁾ *Der Alte Orient* 1936, t. 34, str. 23.

³³⁾ *Zeitschr. f. Assyriolog.* 1928, str. 243 nn.

³⁴⁾ *Revue Bibl.* 1946, t. 53, str. 339. — *Der Alte Orient* 1936, t. 34, str. 24 nn.

³⁵⁾ *Revue Bibl.* 1946, t. 53, str. 345 nn. — *Revue d'Assyr.* 1941, t. 38, str. 1 nn.; 1948, t. 46, str. 17 nn.

³⁶⁾ Subartu, str. 152.

³⁷⁾ *Syria* 1939, t. 20, str. 165.

dzimą ludność Mezopotamii i północnej Syrii. Że Huryci (Subartu) dopiero później od Semitów przybyli na wyżej podane tereny, tego dowodem są np. odkrycia dokonane w Nuzi, mieście położonym na wschód od miasta Ninewe. Tu w Nuzi pod warstwą hurycką natrafiono na cywilizację prehurycką. Odnalezione teksty, pochodzące z 3. tysiąclecia, są po większej części zredagowane w języku staroakkadyjskim (semickim), to znaczy, że wtedy w Nuzi Hurytów jeszcze nie było³⁸⁾. Brązowa tabliczka zwana »Samarra« według miejscowości położonej nad rzeką Tigrys, pisana w archaicznych znakach klinowych w języku akkadyjskim, zawiera imiona o charakterze huryckim, co również wskazuje na to, że dopiero po połowie 3. tysiąclecia pojawia się ludność huryccka na ziemiach na wschód od rzeki Tigrys³⁹⁾. W Mari znaleziono teksty o charakterze religijnym, pochodzące z epoki I. dynastii babilońskiej (18. wiek), zredagowane są w języku huryckim⁴⁰⁾. W korespondencji znalezionej już w 1887 roku w El Amarna wskazują glosy i zwroty językowe na pochodzenie hurycckie⁴¹⁾. Przede wszystkim zaś wyrazy i imiona zachodzące w dokumentach z Qatna świadczą o ludności hurycckiej tamże osiadłej⁴²⁾. Wspomniany wyżej napis, mieszczący się na pomniku króla Idrimi, (15/14. wiek) znaleziony w Alaláh w północnej Syrii, chociaż zredagowany w języku akkadyjskim, także wskazuje na wpływy hurycckie. Król nazywa siebie sługą boga IM, tj. Teszup i sługą bogini Hebat, to znaczy bóstw czczonych przede wszystkim u Hurytów. Po powrocie z banicji, opowiada sam Idrimi, zawarł on traktat z królem konfederacji hurycckiej, Szutarna, znanym nam z dokumentów hetyckich⁴³⁾. Znaleziona w pałacu w Ugarit część zbroi w formie pancerza łuskowego z brązu wskazywałaby również na pochodzenie hurycckie. W Nuzi bowiem, na wschód od rzeki Tigrys, zamieszkałym w późniejszej warstwie przez Hurytów, znaleziono podobne uzbrojenie, nieznane natomiast żołnierzom z Miken ani z Krety⁴⁴⁾.

³⁸⁾ Syria 1939, t. 20, str. 89.

³⁹⁾ Revue d'Assyriol. 1912, t. 9, str. 4.

⁴⁰⁾ Syria 1939, t. 20, str. 102.

⁴¹⁾ Knudtzon, Die el-Amarna-Tafeln 1915, t. II, str. 1551. — A. Götze, Hethiter, str. 99. — Der Alte Orient 1936, t. 34, str. 122.

⁴²⁾ Revue d'Assyriol. 1949, t. 43, str. 7.

⁴³⁾ Revue Bibl. 1950, str. 474 nn.

⁴⁴⁾ Syria 1938, str. 316.

Są to, jak widzimy, dokumenty pochodzące już z późniejszych czasów, kiedy ludność o charakterze huryckim zaczęła napływać na tereny dotąd zamieszkałe przez Semitów.

Dalej na północ od Ugarit dają się już zauważyć wpływy innej ludności i kultury, mianowicie hetyckiej. Świadczy o tym list znaleziony w Alalach; pisany w piśmie klinowym, ale w języku hetyckim, znanym z dokumentów hetyckich pochodzących z Azji Mn. Asyriolog niemiecki Ehelolf jest zdania, że list pochodzi z północnej Syrii, a nie wprost z stolicy państwa hetyckiego⁴⁵). Jeżeli w kronikach asyryjskich, począwszy od króla Tiglatpilesara I. (ok. 1000 przed Chr.), północna część Syrii nosi nazwę »kraina Hatti«, to tylko dlatego, że przez pewien czas podlegała ona wpływom Hetytów a po upadku ich państwa (ok. 1200) część ludności hetyckiej zaczęła się osiedlać na ziemiach północnej Syrii⁴⁶).

Co do samej nazwy »Subartu« jak i »Hurri«, która oznacza kraj wzgl. ludność zamieszkałą na terenach poprzednio wspomnianych, należy nadmienić, że »Subartu« ma prawdopodobnie związek z nazwą »zabar, zubar«, tj. bronz, który znany był już Sumerom i eksploatowany w kopalniach w górnej Mezopotamii. W języku semickim określa się »miedź« przez słowo *nu-ha-sza*, skąd wyprowadza się nazwę krainy »*Nuhaszse*«, położonej na południe od syr. miasta Aleppo, a więc krainy, gdzie wydobywa się kruszce. Nazwa »*Hurri*« oznacza w pisowni klinowej LU.MESZ *hurri* czyli »ludzie kopalni«, którzy wydobywali miedź. Podobnie nazwa wyspy »*Kypros*« nie pochodzi z języka greckiego, ale sumerskiego, gdzie sumer. *kabar* znaczy bronz, podobnie jak greckie »*Chalkos*« pochodzi od sumerskiego »*kalga*«, co znaczy »miedź twarda«⁴⁷).

Archeologów dziwią zdobycze poczynione w metalach w Syrii i Mezopotamii tak bogate w porównaniu z ubóstwem, jakie pod tym względem wykazują osady przedhistoryczne w Anatolii w połowie 2. tysiąclecia. Hisarlik, Aliszar Hoyuk, Kültepe, Boghazköi dały dotąd mało broni i narzędzi metalowych. Rzadko też spotyka się ceramikę kypryjską i inne produkty wyspy Cypr w Anatolii w porównaniu z Ras Szamra, chociaż Cylicia i Pamfilia leżały tak blisko wyspy Cypr. Prawdopodobnie Cypr nie eksportował miedzi do Anatolii. Przyczyna tego leży może w tym, że Anatolia, kraj gó-

⁴⁵) Zeitschr. f. Assyriol. 1939, t. 45, str. 73 n.

⁴⁶) Der Alte Orient 1936, t. 34, str. 21 n.

⁴⁷) Revue d'Assyriol. 1948, t. 42, str. 29 nn.

rzysty, o klimacie surowym, miała jeszcze cywilizację o »chłopskim« charakterze. Metale wydobywane na Cyprze i w Armenii, skierowane bywały drogą handlu do krajów wówczas bogatszych jak Iran, Mesopotamia, Syria, Egipt. Sytuacja zmieniła się dopiero, kiedy Hetyci podbili Mitanni w górnej Mezopotamii i Armenii i gdy handel metalami przeszedł w ich ręce ⁴⁸⁾.

Syria północna miała dla narodów starożytnego świata przede wszystkim znaczenie gospodarcze. W północnej Syrii bowiem schodzą się drogi, które łączą z sobą Babilonię, Asyrię, Małą Azję i Egipt. Tutaj otwarła się też i droga morska poprzez Morze Śródziemne. A na wszystkich tych drogach rozwijała się oddawna najżywsza wymiana dóbr tak materialnych jak i kulturalnych. Mezopotamia, to kraj bez drzewa, kamienia i kruszczu — potrzeba tych surowców wskazała jej drogę do Syrii północnej i Azji Mniejszej, które to ziemie łączy rzeka Eufrat. Również Egipt skazany był na sprowadzanie szczególnie drzewa z gór Libanon i Amanus dla budowy okrętów ⁴⁹⁾.

Jak daleko wstecz sięgają wpływy egipskie na Syrię, wykazały badania w starożytnym Byblos—Gebał ⁵⁰⁾. Z epoki wielkich piramid mamy wazy, noszące imiona faraonów Cheopsa i Mykerina. Po przerwie rozpoczynają się z końcem VI. dynastii nowe ekspedycje do Byblos. Szczególnie zaznaczają się silne wpływy w czasach XII. dynastii. W Byblos panuje gubernator egipski. Następuje epoka wielkich podbojów Syrii przez Egipcjan za Tutmosysów. Korespondencja z El Amarna dowodzi, że Syria wtenczas była wasalem Egiptu, miała gubernatorów mianowanych przez Egipt. Takim gubernatorem (*hazanu*), ale podwładnym inspektorom egipskim, był Rib-Addi w Byblos. Rib-Addi woła o pomoc, bo wszystko się chwieje, miasta Syrii przystępują do Habiri. Na jednej z rzeźb w Nahr el-Kelb widnieje imię Ramsesa II., również na dwóch wazach alabastrowych, znalezionych w grobowcu Ahiramà. Za ostatnich Ramesidów, autorytet Egiptu upadł całkiem w Syrii ⁵¹⁾.

Wpływy egipskie zaznaczają się również dalej na północ w Syrii, w Ugarit. Na południe od odgrzebanej biblioteki znaleziono zabytki egipskie, pochodzące z czasów 12. dynastii w formie naszyjników,

⁴⁸⁾ Syria 1939, t. 20, str. 384 nn.

⁴⁹⁾ A. Götze, Hethiter, str. 129.

⁵⁰⁾ Revue Bibl. 1950, t. 57, str. 589.

⁵¹⁾ Revue Bibl. 1931, t. 40, str. 282 nn.

skarabeuszów, figurek różnych jak np. statuetki księżniczki Chnumit, późniejszej żony faraona Senusrit II. (19. wiek). Dalej natrafiono na resztki sfinksa z napisem Amenemhet III., dalej na rzeźbę przedstawiającą grupę osób; hieroglify donoszą, że chodzi tu o ofiarę pośmiertną, złożoną na cześć wezyra Senusrit-Anch. Był to wielki dygnitarz egipski, który niewątpliwie rezydował tu jako ambasador. Wszystko to wskazuje na ścisłe stosunki, jakie łączyły Egipt z miastem Ugarit od początku 2. tysiąclecia ⁵²⁾.

Poprzez Syrię przedostawały się wpływy egipskie dalej na północ, objawiając się w różnych symbolach, np. w egipskim kwiecie lotosu albo w skrzydlatym dysku słońca. Kwiat lotosu pojawia się na sarkofagu króla Ahirama w Byblos ⁵³⁾, w ikonografii miasta Ugarit na rzeźbie przedstawiającej dwie męskie postacie, stojące obok stołu, ale także w Tell Halaf; tu pojawia się także dysk słońca. To pozwala na określenie daty niektórych pomników odnalezionych w Tell Halaf; te symbole egipskie mogły bowiem się przyjąć w Syrii od egipskiej dynastii 18., kiedy ziemie te zetknęły się bliżej z Egiptem ⁵⁴⁾.

Przy omówieniu wykopalisk dokonanych w Ras Szamra zwrócono uwagę na groby, które są pochodzenia mikeńskiego, że trzeba się liczyć z silną imigracją kolonistów z Cypru i innych wysp zachodnich. Napisów i pism żadnych oni po sobie nie zostawili, przynajmniej dotąd żadnych nie znaleziono. Czy wśród imion własnych, figurujących w spisach znalezionych w archiwum miasta Ugarit, zachodzą również i takie, których nosicielami byli owi koloniści z Cypru i innych części Morza Śródziemnego, nie da się na razie stwierdzić ⁵⁵⁾.

3.

Przypatrzmy się teraz bliżej ówczesnym ludziom, jakie oni prowadzili życie, jaką rozwinęli kulturę w 2. tysiącleciu przed Chr.

Dzięki typograficznemu położeniu miasta i portu starożytnego Ugarit, nastawionego na handel z zachodem, z przeciwległą wyspą Cypr, tym największym ośrodkiem metalurgicznym starożytnego

⁵²⁾ Syria 1934, t. 15, str. 113 nn.

⁵³⁾ Syria 1931, t. 12, str. 90. — A. Götze, Hethiter, str. 82.

⁵⁴⁾ Syria 1936, t. 17, str. 115 n.

⁵⁵⁾ Zeitschr. d. dt. Palästinaver. 1942, t. 65, str. 60 nn.

świata, a na wschód z Mezopotamią, stało się to miasto jakby bramą, przez którą szedł cały transport od Morza Śródziemnego do wnętrza Mezopotamii częściowo drogą lądową a dalej biegiem rzeki Eufrat⁵⁶). Taką drogą dostać się mogła np. waza fajansowa w postaci głowy kobiecej, podobna do tych z Enkomi na Cyprze, a znaleziona na gruncie miasta Aszur nad rzeką Tigrys i to w warstwie odpowiadającej 13. stuleciu przed Chr. Również dwie wazy mikeńskie znalezione w Qatna na południowy wschód od Ras Szamra, a pochodzące z wyspy Rodos przedostały się tutaj drogą przez Cypr, Ras Szamra, Hana⁵⁷. Podobnie sprawa się ma z ceramiką egejską, znaną w Alalach w północnej Syrii⁵⁸). Wpływy egejskiej kultury, stwierdzone w grobach w Ras Szamra, sięgają nawet czasów 18/17. wieku przed Chr.⁵⁹).

Miasto Ugarit było na owe czasy mocno obwarowane, o czym świadczą odkryte fortyfikacje szczególnie po stronie zachodniej, skąd stale od strony morza groziło mu niebezpieczeństwo najazdu. Znaczący widzą w tych fortyfikacjach wpływy architektury mikeńskiej i wskazują na analogiczne obwarowanie w Hisarlik-Troja⁶⁰). Po stronie zachodniej stała prawdopodobnie rezydencja króla wzgl. gubernatora, jeżeli sądzić można według urządzeń wewnątrz pałacu, jak stajni dla koni, remizy dla wozów, arsenału; tu odkryto archiwum dyplomatyczne i ekonomiczne władców miasta Ugarit. Tu rozgrywały też najzaciętsze walki z wrogiem, który najechał to miasto, na co wskazuje liczna broń odnaleziona i poważna ilość kości młodych ludzi tu pogrzebanych. U jednego z poległych tu bojowników znaleziono jeszcze grot brązowy tkwiący mu w kości pachowej⁶¹).

Na południe od rezydencji mieściła się cała dzielnica z 2 świątyniami, nazwanymi przez archeologów według bogów Baala i Dagona. Przestrzeń między jedną a drugą wynosi 52 m. Pod jedną z nich trafiono na ślady starszej świątyni, pochodzącej jeszcze z czasów odpowiadających średniemu państwu egipskiemu. Czy istniało jeszcze więcej świątyń na terenie miasta Ugarit, wykażą

⁵⁶) Syria 1929, t. 10. str. 285 n.

⁵⁷) Syria 1929, str. 298.

⁵⁸) Syria 1939, str. 87.

⁵⁹) Syria 1938, str. 251.

⁶⁰) Syria 1939, str. 289 nn.

⁶¹) Syria 1939, t. 20. str. 281 nn.

jeszcze przysłe badania. Tu, mieściły się i mieszkania kapłanów, szkoła, biblioteka; świadczą o tym odnalezione tu teksty o treści mitologicznej. Różne figury bóstw, czary ze złota przedstawiające polowanie na lwa z rydwanu, o motywach znanych z Mikene, Cypru, Fenicji, Asyrii, należały prawdopodobnie do skarbcza świątyni (14. wiek) ⁶²). Zauważono też schody przy świątyniach, prowadzące prawdopodobnie na dach czy taras, skąd kapłan wznosił swe ramiona do modlitwy ⁶³).

Jak gęsto zaludnione było miasto Ugarit, tego dowodem liczne prywatne mieszkania; każde zaopatrzone w sklepiony grobowiec rodzinny w fundamentach ⁶⁴). Każdy dom miał swoje wewnątrz umieszczone podwórko, w którym zbierały się wody deszczowe odprowadzane osobnym kanałem. Tu też znajdowała się studnia a obok niej kadz z kamienia jako rezerwuar na wodę, dalej piec do wypiekania chleba. Po schodach wchodziło się do właściwego mieszkania wyżej położonego. W jednym z grobowców naliczono 44 szkielety, co wskazuje na długi okres używania grobowca. Dzieci i noworodki grzebano w dzbanach, które zakopywano pod podłogą mieszkań. Same domy przylegały do ulic. Kilka takich ulic biegnących w kierunku wschód—zachód jak i północ—południe zdołali archeolodzy ustalić. Z mieszkań zdołano wy dostać różne cenne zabytki, dające nam wyobrażenie o ówczesnej kulturze jak ceramikę, wazy różnego rodzaju, przedmioty z kości słoniowej, z brązu pokrytego złotem, pieczętki, sierpy brązowe, parę szal brązowych jako części wagi, ciężarki brązowe w kształcie wołu lub głowy ludzkiej, groty i in. W wazach zaś mieściły się klejnoty jak części zausznicy, bransoletki. Niejedna cenna rzecz przepadła na zawsze z powodu kradzieży uprawianej oddawna ⁶⁵).

Najcenniejszym oczywiście źródłem dla poznania ówczesnego człowieka, jego sposobu myślenia, jego poglądów są dokumenty pisane. Posługiwano się wtenczas na Wschodzie pismem klinowym. Dokumenty znalezione w Ugarit zredagowane są w dwóch rodzajach tego pisma; jedno to dawno już znane sylabowe i ideogramowe; drugie to alfabetyczne-klinowe, dotąd nieznanne. Tamtego używano,

⁶²) Syria 1934, t. 15, str. 124 nn. — 1935, t. 16, str. 157.

⁶³) Syria 1938, t. 19, str. 321.

⁶⁴) Syria 1939, t. 20, str. 278.

⁶⁵) Syria 1935, t. 16, str. 142 nn. — 1936, t. 17, str. 106, 138 nn. — 1937, t. 18, str. 147 nn.

pisząc w języku akkadyjskim, który służył równocześnie jako język dyplomatyczny; w nim układano pisma urzędowe, służące do korespondencji między Ugarit a dworami sąsiednich państw. Natomiast sprawy dotyczące wewnętrznych stosunków miasta, sprawy świątyń, kapłanów, urzędników, teksty religijno-mitologiczne, przedstawiano w piśmie alfabetycznym i w języku kanaanejskim; tzw. preferickim, pochodzącym z 14. wieku ⁶⁶). Tak np. pisze z miasta Aszur niejaki Belubur do El-szar w Ugarit w języku akkadyjskim i piśmie klinowym-sylabowym; podobnie zwraca się w tym samym języku i piśmie niejaki Mahhaza do króla miasta Ugarit, zapewniając go, że i on tak jak jego ojciec pragnie z nim żyć w przyjaźni. Zachował się dalej list króla miasta Bêrûti, dzis. Beirut; nazwa tego miasta znana już była z korespondencji z El Amarna. O dobrych stosunkach panujących między Ugarit a królem Hetytów świadczy spis darów przekazanych królowi-słońcu; prawdopodobnie chodzi o Szuppiluliuma, w alfabetycznym piśmie Špllm ⁶⁷).

Wgląd w sprawy wewnętrzne miasta i państwa dają nam listy miast, w których przy każdej nazwie dopisano ilość dni, które mieszkańcy mieli prawdopodobnie przepracować. W innych zaś spisach podano, ile GUR (hebr. kor, miara) mąki albo bydła lub też ile dzbanów wina miały wykazane miasta dostarczyć. W dalszych dokumentach w piśmie alfabetycznym wykazane są miasta oraz korporacje — garncarze, kamieniarze, foluszownicy, kupcy, ludzie zajęci przy tłoczni królewskiej, kapłani — które dostarczyć mają pewną ilość ludzi (żołnierzy), uzbrojonych w łuk ⁶⁸). Zachował się jeszcze rachunek za pobraną wełnę purpurową z wykazem osób, zredagowany w języku akkadyjskim ⁶⁹). Ciekawym jest też akt wyzwolenia niewolnicy; dowiadujemy się z niego, jak to według zwyczaju tamtejszego wylano w symboliczny sposób oliwę na głowę wyzwolonej; porównać należy babiloński zwyczaj oczyszczania czoła niewolnikom ⁷⁰).

O wiele zasobniej przedstawia się archiwum odkryte w pałacu królewskim miasta M a r i nad rzeką Euftrat. Pałac królów miasta

⁶⁶) Syria 1937, str. 135 n.

⁶⁷) Syria 1935, t. 16, str. 188 nn. — 1940, t. 21, str. 247 nn., 262. — *Revue d'Assyriol.* 1941, str. 1 nn.

⁶⁸) Syria 1940, t. 21, str. 123 nn.

⁶⁹) Syria 1934, t. 15, str. 137 nn.

⁷⁰) Syria 1937, str. 254.

Mari, zajmujący ponad 2 ha terenu, nazwał O. Vincent klejnotem archaicznej architektury orientalnej⁷¹⁾. Pochodzi on z końca 3. tysiąclecia. Ostatnim władcą w nim rezydującym był Zimrilim, król Mari, sojusznik a później przeciwnik babilońskiego króla Hammurabiego, którego żołnierze po zdobyciu miasta splądrowali i spalili wspomniany pałac. Mury jego zachowały się częściowo jeszcze do wysokości 4—5 m, co dotąd w archeologii było nieznane. Pałac zbudowany był na wzór wschodni. Dokoła otwartych i obszernych dziedzińców grupują się mieszkania i pokoje połączone z sobą przejściami. Największy z dziedzińców mierzy 49 × 33 m, było to centrum życia urzędowego i administracyjnego. Okien nie znano, światło dzienne przedostawało się z dziedzińca przez wysokie (do 5 m) portale. Na zbiór wody deszczowej służyły rynny, wyłobione w ziemi ubitej. Znana już była wtenczas kanalizacja w formie składanych glinianych pierścieni, zapuszczanych na kilka metrów głęboko pod fundamentami. Urządzenia te okazały się tak praktycznymi, że kiedy w lutym 1935 r. przyszła wielka nawałnica deszczowa, kanalizacja starożytna działała jeszcze po 4 tysiącach lat przerwy. Grubość murów pałacu wynosi od 7 do 15 m.

Z urządzeń domowych znaleziono jeszcze dwie wanny służące do kąpieli; dalej odkryto kuchnię z dwoma piecami sklepionymi, całe kolekcje naczyń przeznaczonych na stół królewski, dalej magazyny, składy, piwnice z wielkimi dzbanami i kadziami. Że starano się nie tylko dogodzić pragnieniom cielesnym, ale i potrzebom duchowym, o tym świadczą sale szkolne, w których znalazły się jeszcze *in situ* rzędy ławek sporządzonych z suszonej cegły. Ściany pałacu pokryte były malowidłami *al fresco*, najstarszymi dotąd na ziemiach Mezopotamii, o tematach wziętych z życia wojskowego i z kultu⁷²⁾.

W jednym z licznych (ponad 300) pokoi pałacowych odnaleziono wspomniane już archiwum królewskie, składające się według treści z korespondencji i tekstów ekonomicznych⁷³⁾. Dzięki korespondencji zachowanej, zredagowanej w języku akkadyjskim i piśmie klinowym, jesteśmy dziś w stanie śledzić rozwój wydarzeń i walk, wśród których tworzył król Hammurabi państwo babilońskie. Czytamy

⁷¹⁾ Revue Bibl. 1939, str. 156.

⁷²⁾ A. Parrot, Mari, Une ville perdue 1936, str. 155 nn., tego samego autora dzieło: Archéologie mésopotamienne 1946, str. 508 nn.

⁷³⁾ Syria 1939, t. 20, str. 97 nn

o ruchach wojsk i o wielkiej koalicji, obejmującej państwo Elam i inne ziemie a skierowanej przeciw Babilonowi, którego władca dąży do hegemonii nad Mezopotamią⁷⁴). Słyszymy ciągle o niespokojnych plemionach, nomadyzujących nad brzegami rzeki Eufkrat. Dowiadujemy się, że już dawno przed Persami, już od 2.000 lat przed Chr. posługiwano się sygnałami świetlnymi, ogniami wzgl. pochodniami. Za pomocą tych świateł wzywano do gromadzenia się wojsk. Podwójne wzniesienie pochodni, oznaczało wezwanie do broni⁷⁵). Zwyczaj ten był na Wschodzie daleko rozpowszechniony, skoro o nim donoszą teksty biblijne (Jer. 6, 1; Joz. 20, 38), jak i dokumenty znalezione w Palestynie, w Tell ed Duwer, starożytnym Lakisz, pochodzące z 6. wieku przed Chr.⁷⁶). Ciekawy jest i ten objaw, że na czele szczepów górskich zmierzających ku południowej Babilonii, stała kobieta zwana Nawaritum⁷⁷).

Dokumenty z archiwum m. Mari zawierają także korespondencję króla Szamszi-Addu, naświetlającą czas tzw. interregnum asyryjskiego w państwie Mari. Szamszi-Addu panując nad Asyrią, wykorzystał prawdopodobnie niesnaski panujące w państwie Mari, które spowodowały upadek Jahdunlim'a, ojca Zimrilim'a⁷⁸). Z ramienia Szamszi-Addu panuje nad państwem Mari jako wicekról syn jego, Jasmah-Adad. Jednak ten nie dobrze się sprawował; Szamszi-Addu zarzuca mu, że »biesiaduje wśród kobiet«⁷⁹). Z śmiercią Szamszi-Addu musiał Jasmah-Adad pewnie ustąpić a syn dawniej utraconego Jahdunlim'a, Zimrilim, objął panowanie. Do państwa Mari należały jeszcze inne miasta, położone nad rzeką Eufkrat jak Terqa, Hana. W Terqa, dzis. Tell Aszara, ok. 70 km na północ od Mari, siedział namiestnik wzgl. gubernator Kibri-Dagan; o stosunkach między Zimrilim a Kibri-Dagan świadczy obszerna korespondencja⁸⁰).

Węzły polityczne, handlowe i kulturalne łączyły Mari z zachodem, szczeg. z północną Syrią, wyspą Cypr i Kretą. Dowiadujemy się o przesyłkach materiałów, szat, waz złotych i srebrnych, pierścieniach, naramiennikach, dzbanach z winem, które królowie róż-

⁷⁴) Revue d'Assyriologie 1948, t. 42, str. 35 nn.

⁷⁵) Rev. d'Assyr. 1938, t. 35, str. 183.

⁷⁶) Rev. d'Assyr. 1938, str. 176 nn.

⁷⁷) Rev. d'Assyr. 1948, t. 42, str. 50.

⁷⁸) Rev. d'Assyr. 1937, t. 34, str. 138.

⁷⁹) Rev. d'Assyr. 1939, t. 35, str. 116.

⁸⁰) Rev. d'Assyr. 1947, t. 41, str. 149 nn.

nych miast Mezopotamii i Syrii posyłali władcy miasta Mari. Dossin⁸¹⁾ zestawił listę jakich 30 królów i ich rezydencji, z którymi władca m. Mari utrzymywał bliższe stosunki. Miasto Gubla (Byblos) produkowało specjalne szaty zwane »szatami z Gubla«; wyspa Cypr (alaszum) była znana ze swej miedzi. Także produkty z Kaftor (Kreta) były pożądane⁸²⁾.

Widzimy, jakie mniej lub więcej ściśle stosunki utrzymywały państwa i państewka starożytnego Wschodu z sobą mimo wielkich odległości już na przestrzeni 2. tysiąclecia przed Chr. Władcy pojedynczych państw czy to w Mari czy w Babilonii byli dokładnie poinformowani o tym, co na ziemiach sąsiednich się działo, a to przez swych posłów czy ambasadorów. Tak utrzymywał Zimrilim z Mari swego ambasadora na dworze króla w Karkemisz, położonym nad górnym biegiem rzeki Eufrat⁸³⁾. Król Hammurabi z Babilonu utrzymuje korespondencję nie tylko z władcą m. Mari, choć rzadziej, ale szczególnie żywą z prefektem pałacu w Mari, któremu w listach swych stale przypomina, »żeby informacje twoje regularnie mnie dochodziły«⁸⁴⁾.

Korespondencja z Mari nie tylko naświetla nam epokę Hammurabiego, króla babilońskiego, z punktu widzenia politycznego i historycznego, ale również pozwala nam wejrzeć w ówczesne życie kulturalne. Żalą się urzędnicy króla Zimrilim, że przybywszy do pałacu króla Hammurabiego, nie zostali przyjęci na audiencję, bo nie otrzymali przepisanego ubrania nadwornego, że ich potraktowano jak »wieprze«⁸⁵⁾. Król Aplahanda z Karkemisz informuje dwór w Mari o koniach; jak wiemy, Karkemisz było wówczas centrum handlu końmi; oferuje także różne wina. Nie pisuje natomiast nic o wojnie ani o traktatach politycznych, widocznie go te sprawy mało zajmowały.

Jak niepewne były drogi w Mezopotamii z powodu napadów urządzanych przez beduinów, wiemy z opowiadań podróżujących w naszych czasach; nie było inaczej już w 2. tysiącleciu przed Chr. Listy z Mari donoszą o zabraniu dziewczyny z pałacu, to znowu o uprowadzeniu czyjejś żony⁸⁶⁾. Podczas napadu na karawanę, skła-

⁸¹⁾ Syria 1939, t. 20, str. 109.

⁸²⁾ Syria 1939, str. 110 nn.

⁸³⁾ Rev. d'Assyr. 1938, t. 35, str. 122.

⁸⁴⁾ Rev. d'Assyr. 1948, t. 42, str. 35 nn.

⁸⁵⁾ Rev. d'Assyr. 1938, t. 35, str. 111 nn.

⁸⁶⁾ Rev. d'Assyr. 1938, t. 35, str. 117 nn.

dającą się z 13 ludzi, ocalało 10 dzięki ucieczce, jedną niewolnicę zabito, uprowadzono 10 wołów i jednego konia⁸⁷⁾. Atmosferyczne przeszkody dawały się ówczesnym ludziom również we znaki; piszą bowiem synowie króla Zimrilim swemu ojcu, że nie mogli przybyć, ponieważ zatrzymały ich deszcze i śniegi⁸⁸⁾. Niejaki Jakim-Adad donosi królowi Zimrilim, że przyłapano lwa i zamknięto go w stodołę; prosi króla, żeby mu doniósł, co ma z nim zrobić; chętnie by go królowi przesłał w klatce drewnianej na statku via Eufkrat. Na pożywienie dano mu psa i świnie⁸⁹⁾.

Jak władcy Wschodu starożytnego starali się o dobro swego kraju, wiedzieliśmy dotąd z korespondencji Hammurabiego, króla babilońskiego, którą prowadził z swymi namiestnikami Sinidinnam i Szamaszhasir⁹⁰⁾. Korespondencja z Mari przedstawiała nam również takiego namiestnika w osobie Kibri-Dagan z Terqa. Głównym jego staraniem było utrzymywanie w porządku kanałów, służących do nawodnienia pól, od czego zależał dobrobyt ludności. Troska o kulturę roli podyktowana była i własnym interesem, aby uzyskać jak najwięcej i własnych dochodów. Dobra państwowe musiały być obszerne, skoro Kibri-Dagan zmobilizować musiał do robót wszystkich mieszkańców miasta. Dalej trzeba się było troszczyć o utrzymanie wałów i murów, bram miasta jak również budynków i świątyń. W listach jest mowa o robotnikach zwykłych i wykwalifikowanych, o technikach, co mieli pieczę około utrzymania tam i grobli w dobrym stanie. Wszelkie nakazy swego zwierzchnika Zimrilim trzeba było pilnie wykonać, jak np. sprowadzenia drzewa lub lodu; lasów w okolicy Terqa nie było, więc trzeba było budulec sprowadzać z dalszych stron, także lód z krain górzystych daleko na północ położonych. Transporty szły przeważnie drogą wodną; droga lądowa była niepewna i niebezpieczna z powodu napadów. Starać się trzeba było i o dobrą organizację kurierów, przynoszących korespondencję⁹¹⁾.

Liczne dokumenty zawierające rachunki pouczają nas, jak się przedstawiało życie ekonomiczne na dworze króla Mari. Mamy długie spisy personelu robotniczego, wśród niego figurują i kobiety,

⁸⁷⁾ Rev. d'Assyr. 1942/44, t. 39, str. 79.

⁸⁸⁾ Rev. d'Assyr. 1942/44, str. 71 nn.

⁸⁹⁾ Rev. d'Assyr. 1942/44, str. 74.

⁹⁰⁾ A. Ungnad, Babylonische Briefe 1914.

⁹¹⁾ Rev. d'Assyr. 1947, t. 41, str. 175 nn.

zatrudnione w tkactwie. Czytamy o wydatkach na żywność, napoje, ubrania, o dostarczaniu drzewa, żelaza, miedzi, brązu, ołowiu, złota, srebra, o kamieniach szlachetnych, o bydle, osłach, narzędziach rolnych, wozach, sierpach itd. Dowiadujemy się o podróżach króla, o łupach zdobytych przez Zimrili na wyprawach wojennych. Wśród tych zdobyczy znajdują się i kobiety. Widzimy, jaką drogą dochodzili władcy Wschodu do swoich bogactw, ale też jak prędko to wszystko się znowu rozpadło ⁹²⁾.

Do ciemnych stron życia ówczesnego należy wiara w wróżbiarstwo. Zachowały się modele wątroby z gliny preparowane, pokryte pismem klinowym. Trzeba wiedzieć, że na Wschodzie ówczesnym uważano wątrobę za istotny organ myśli i uczuć. Badanie wątroby barana lub kozła służyło do badania przyszłości. Wszelkie anomalie stwierdzone na wątrobie spowodować miały takie a takie wydarzenia. Przed rozpoczęciem jakiegokolwiek ważnego aktu radził się król wpieryw swoich augurów. Modele znalezione służyły prawdopodobnie dla szkolenia augurów. W pewnym liście prosi petent, żeby wysłanemu fakirowi(?) wydano żmiję zwaną sarsar (gatunek bliżej nieznaną), potrzebną do zbadania przyszłości ⁹³⁾. W świątyni bogini Ninhursag w Mari znalazła się figurka bez głowy, przedstawiająca kobietę siedzącą. Za pomocą sznurka można ją było uwiesić i balansować; prawdopodobnie w związku z jakim starym rytym agrarnym, aby wyprosić u bogini urodzaj ⁹⁴⁾.

Gdyby religijność mieszkańców należało sądzić tylko według praktyk kultu i według ilości świątyń, stanęłoby miasto Mari w pierwszym rzędzie. Teksty mówią o licznych ofiarach składanych bóstwom Mari. Władcy miast starali się, aby pozyskać względy bóstw czczonych w innych miastach; tak np. Zimrilim z Mari ofiarował statuetkę bogu Adad w mieście Halab (Aleppo) ⁹⁵⁾. Szczególnie wzięcie u ludu miała świątynia poświęcona bogini Isztar, o czym świadczą liczne wota, kiedyś tu złożone a ocalałe z zniszczenia dokonanego tu przez żołnierzy króla Hammurabiego ⁹⁶⁾. Inna świątynia poświęcona bogu Dagan, stała pod opieką ok. 40 lwów bron-

⁹²⁾ Syria 1939, t. 20, str. 103 nn.

⁹³⁾ Rev. d'Assyr. 1938, t. 35, str. 36 nn. — 1942/44, t. 39, str. 82. — 1948, t. 42, str. 53

⁹⁴⁾ Syria 1940, t. 21, str. 15.

⁹⁵⁾ Syria 1939, t. 20, str. 107 nn.

⁹⁶⁾ A. Parrot, Mari, str. 81.

zowych; z nich po złupieniu przez wojska babilońskiego króla zostały w gruzach tylko oczy z kamienia wykonane. Jak w każdym większym mieście Mezopotamii wznosiła się wieża tzw. ziggurat ponad wszystkie budowle, tak i Mari miało swoją ziggurat; najwyższy punkt tell'u przed jego odgrzebaniem, wynoszący 14,55 m pokrywał właśnie resztki tej wieży⁹⁷⁾.

Dokładny obraz kultury i życia mieszkańców miasta Mari otrzymamy dopiero, skoro muzeum w Luwrze opublikuje wszystkie teksty uzyskane z wykopalisk.

Katowice

Ks. JÓZEF JELITO

ROLA TRADYCJI W POWSTAWANIU PENTATEUCHU

Jak w Nowym Testamencie do najbardziej roztrząsanych zagadnień należy problem powstania Ewangelii synoptycznych, tak znów w Starym Testamencie takim nie mniej szeroko roztrząsanym zagadnieniem jest problem powstania Pięcioksięgu. Z jednej bowiem strony liczne teksty mieszczące się w księgach biblijnych obu Testamentów¹⁾ wraz z całą Tradycją zarówno żydowską²⁾, jak i chrześcijańską³⁾ świadczą się zdają, iż Pięcioksiąg jest dziełem Mojżeszowym. Z drugiej strony Pięcioksiąg, wzięty pod szkła nowoczesnej krytyki, zda się temu przeczyć, domagając się raczej powolnego powstawania w ciągu stuleci. Byłby to raczej utwór nie mający nic wspólnego z Mojżeszem⁴⁾ albo co najwyżej bardzo mało⁵⁾.

⁹⁷⁾ Syria 1939, t. 20, str. 4.

¹⁾ Mojż. 17,14; 24,4; 34,27; 4 Mojż. 31, 19,22; Joz. 1,7; 3, 3,30; 23,6; 24,26; 1 Król. 2,3; 2 Król. 22,1; Ezdr. 7,14; Jer. 2,8; 18,18; 26,4—5; Dan. 9,10 itd. W N. Test. np. Mk 12,26; Łk 2,22 a szczególnie Jan 5, 45—47 itp.

²⁾ Ant. Jud. 4, 8,48.

³⁾ Zob. E. Mangenot art. Pentateuque w Dict. de la Bibl. V 1912, col. 73—75.

⁴⁾ Tak utrzymywali zwolennicy tzw. hipotezy uzupełnień, a szczególnie zwolennicy tzw. nowej hipotezy źródeł z głównym jej propagatorem na czele J. Wellhausenem, który pojmował Pięcioksiąg jako dzieło złożone z 4 głównych źródeł J, E, D, P pochodzących z czasów pomojżeszowych. Por. Robert-Tricot, *Initiation biblique*, Paris 1948, 93.

⁵⁾ Takie było zapatrywanie najstarszych krytyków Pięcioksięgu jak tzw. zwolenników starej szkoły (Astruc-Einhorn), oraz hipotezy fragmentów, której twórca A. Geddes mniemał, iż Pięcioksiąg jest zbiorem różnych fragmentów, z których przynajmniej niektóre są pochodzenia Mojżeszowego. Zob. Ks. J. Archutowski, *Wstęp do ksiąg St. Test.* Kraków 1927, 20—24.